فەرهەنگ

د. شەهاب تەیب
(کۆلێژی زمان - زانکۆی کۆیە)

گرنگی وشە وەک کەرستەی زمان و ئامێری پێوەندی نێوان مرۆڤان، شتێکی ڕوون و ئاشکرایە. زمانە کارا و زیندووەکانی ئەمڕۆی دنیا، هەموو خاوەنی دەیان و سەدان فەرهەنگن لە بوارە جۆربەجۆرەکانی چاند، وێژە، هونەر و زانستدا، هەربوارێک لەمانەش دەیان لقی لێ جوێ دەبێتەوە، کە ئەوانیش وشە و زاراوەی تایبەت بە خۆیان هەیە و فەرهەنگی سەربەخۆ دەخوازن. هەرچەند فەرهەنگنووسی، بارودۆخ و مەیدانی تایبەت دەخوازێ و ئەو بارودۆخ و مەیدانەش قەت بۆ فەرهەنگنووسانی کورد هەڵنەکەوتووە، بەڵام فەرهەنگنووسانی کورد لە نالەبارترین بارودۆخدا بەچەشنێکی نائاساییی و سەرسوڕهێنەر توانیویانە هەوڵێکی پیرۆز بدەن و لە ماوەیەکی سێ سەد و بیست ساڵەدا کۆمەڵێک فەرهەنگ بە هەژدە زمان بەدی بێنن و گەنجینەیەکی بایەخدار بۆ سەردەم و دواڕۆژی زمانەکەیان پێکەوە بنێن(١).

کاری فەرهەنگ و فەرهەنگ دانان

هەموو نەتەوەیەک هەوڵ دەدا کە زۆرترین فەرهەنگ لە بارەی گشت لایەنەکانی ژیانەوە بنووسێت و دابنێت، نەتەوەی کوردیش گەر لە کۆندا بایەخێکی زۆری بە فەرهەنگ نەدابێت، بەڵام ئێستا بایەخێکی زۆری پێداوە و مەیدانی ڕۆشنبیریی کوردی پێویستی بەهەموو جۆرە فەرهەنگێک هەیە - پێویستە دەزگاکانی ڕووناکبیری کورد بە شێوەیەکی ئەکادیمی و بابەتییانە بیر لە دانانی فەرهەنگی زاراوەی هەموو زانستەکانی کۆمەڵایەتی و زانستی پراکتیکی بکاتەوە(٢)، وەک زانراوە کاری فەرهەنگ دانان ئاسان نییە و کارێکی قورسە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەنجامدانی زۆر پێویستە و یەکێ لە کارە

گــرنگەكــانی هەمــوو نەتـەوەیەكی زیندوو، بە دانانی فـەرهەنگی زمـان دەست پێدەكـا ، هەر نەتـەوەیەك، چەند فەرهەنگی هەبێ هێندەش زمانەكەی دەوڵەمەندتر دەبێ، نەتەوەی بێ فـەرهەنگ، بە نەتەوەیەكی هەژار و مـردوو دەژمـــێــردرێ، چونكە فــەرهەنگ بەیەكێ لە دینگە سەرەكییـەكانی زمان و نەتەوەكە دادەنرێ. هەر بەهۆی فــەرهەنگەوە دەتوانرێ، هەمـوو دیالێكت، بەش و لقـە دیالێكتــەكــانی زمــان كـۆبكرێتــەوە(٣) ، هەر بەهۆی فەرهەنگەوە خەرمانی وشەی كوردی گرد دەكرێتەوە، وشە و زاراوەی میللی لە لەنێوچوون دەپارێزرێ، هەروەها لەم ڕووەوە فـــەرهەنگ ڕۆڵێكی گـــرنـگ دەبینێت لە دەستنیشانكردنی واتاكان و ئاراستەكردنی خوێنەر بەرە و واتای نوێ و بڵاوكردنەوەی وشەی نوێباو(٤) ، سەرەڕای ئەوەی كە هەوڵێكی زۆر دراوە لە بواری فەرهەنگنووسی كوردیدا ، زۆربەی هەوڵەكانیش تاكە كەسین و دەزگایەكی زانســتی، یان زمـانەوانی ئەو كـارەی ئەنجام نەداوە تا هەوڵی دانانی فـەرهەنگێكی یەكگرتوو بدات، هەمـوو دیالێكت و شێوەزارەكانی زمـانی كوردی لەخـۆ بگرێت، كـە ئەمـەش یەكـێكە لەو خـاڵانەی كـە بەرەو زمـانێكی ســتـانداردی یەكگرتوومـان دەبات، دانانی فـەرهەنگی زانستی یەكگرتوو و فراوان، یان تایبەتمەندی ڕێكوپێك، كـە شـان بە شـانی گـەشـە و پێـشكەوتنی زانست و تەكنۆسـازی بڕوات، پێـویست بە دەزگـا و دامـەزراوی تایبەتمەند و خۆ تەرخان كرد و بە دەسەڵات هەیە و هەموو هەوڵێكی تاكــە كـــەسی و تایبــــەتی لەو بوارەدا هەرچەندێك ورد و دڵسۆزانە بێت و خـاوەنەكـەی زانا و زمـانزان و بە سەلیقە و هۆشیار بێ و ئەزموونی دوور و درێژی هەبێ، هێشـتا بەرهەمەكەی هەر ناتەواو دەبێت و ناتوانێ زانسـتە زاراوەی ورد و دروست و بۆ بڵاوبوونەوە و چەسپینی شیاو لە هەموو بوارێكدا ئامادە بكات(٥) .

فــــەرهەنگ ئەركی زۆر دەبینێ، ئەركی ســـــەرەكی فـەرهەنگ، یارمـەتیـدان و ناسـاندنی وشـە و پێناسی وشـەیە بە كـەسـێك كـە شـارەزایی تەواو، یان هەر ناسـیاوی دەگـەڵ وشە ، یان وشـەگـەلێك نییە. كـاتێك كەسێك لە كتێبێك، یان لە زمانی كەسێكەوە وشەیەك دەبیستێ و مانای ئەم وشەیە نازانێ، پەنا بۆ فەرهەنگ دەبا و فــەرهەنگ وەك پشت و پەنایەك دەبێ دەســتی بگرێ و داواكەی بۆ بەجێ بێنێ و ناسیاوی تەواو بدا بە خوێنەر(٦) و زمانی هەر نەتەوەیەكیش بە فەرهەنگەكەی هەڵدەسـەنگێنرێت، كـەواتە دەتوانین بڵـێین فـەرهەنگ پێناسـەیەكـە كـە كـولتـوور و ڕۆشنبـیـری و پلەی شـارسـتـانیـەتی و پێـشكەوتوویی و كـەسـایەتی ئەو مـیللەتەی پێ دەردەكـەوێت كە بەو زمانە دەپەیڤن(٧) و هەموو نەتەوەیەكی (هۆشیار، پێشكەوتوو، خاوەنی توانا و دەسـەڵات) هەر لە كۆنەوە تا ئەمڕۆ هەوڵێكی زۆریان داوە، تا چەندین فەرهەنگی جۆربەجۆریان نووسیوە.

بێ گومان گەلانی جیـهان، بایەخێكی یەكجار مەزنیان بە نووسینی فەرهەنگ داوە، ژمـارەی فـەرهەنگەكـانیـان گەیشتۆتە (١٥٠٠) فەرهەنگ(٨) ، باس كردن لێرەدا لە بارەی كـاری فـەرهەنگ و چۆنیێتی دانانی و شـێـوەی ڕێكخستنی، كاتێكی زۆری دەوێ كە بە دەیان كتێب و دەیان لاپەڕەی ڕۆژنامـە و گۆڤار لەخۆ دەگـرێت(*) لەبەر ئەوە و بـە پێـی توانـست ئـامــــاژە بۆ هـەندێ لایـەنـی فـەرهەنگناسی دەكـەین كـە لە ئاكـامی ئەمانەدا دەتوانین بڵـێین فەرهەنگ: ئەو كتێبەیە، كەوا وشەی تێدا تۆمار كراوە، جگە لە ڕێزكردنی وشە ، هەروەها لێی كۆڵراوەتەوە و مـانـای ڕوون كـراوەتەوە و لێكدراوەتەوە و زانیـاری دەربارەی چۆنیێـتی نووسـینیـان و بەدەمـاهاتنیـان و پەیدابوونیان... دراوە(٩) .

جۆرەكانی فەرهەنگ

به شێوەیەكی گشتی، فەرهەنگ چەند جۆرێكی هەیە ، كە ئەمانەن:

١- فەرهەنگی زمانی نەتەوەیی:

ئەم جۆرە فـەرهەنگە ، بە زمـانی نەتەوەیی دادەنرێ، لە نێـوان دیالێكت و بەش و لقـە دیالێكتـەكانی زمانێكدا دەنووسرێ، وەك فـەرهەنگی كوردی- كـوردی، بەهەردوو بەشە دیالێكتی كرمـانجی خواروو و هەورامـانی.. تاد. واتا فـەرهەنگی نەتەوەیی ئەوەیە كـە بە زمـانی كـوردی نووســرابێت - واتا - (كــوردی - كــوردی) بێت، جـا لەنێوان هەر دیالێكتێك و شێوەزاری كوردی بێت، وەكو:

فەرهەنگی (خاڵ) كوردی - كـوردی، كە لەلایەن (شێخ محەمەد خاڵ)ەوە، دانراوە و سێ بەشە.

٢- فەرهەنگی زمانی نەتەوەیی- بیانی:

ئەم جـۆرەیان، بە زمـانـی نەتەوەیی دەست پێـدەكـا ، بەرانبـەرەكەشی، بە یەكێ لە زمانی نەتەوەكـانی جیـهان

دەبێ، وەکو، فەرهەنگی کوردی - ڕووسی...تاد، بۆ نموونە:

فەرهەنگی (Kurdish - English Dictionary)، کە تۆفیق وەهبی لەگەڵ س. ج. ئەدمۆندز دایانناوە.

۳- فەرهەنگی بیانی - نەتەوەیی:

ئەم جۆرەشیان، بە پێچەوانەی هەردوو جۆرەکەی پێشوو، بەیەکێ لە زمانە بیانییەکان دەنووسرێ، بەرانبەریشی واتاکەی بە زمانی نەتەوەیی تۆمار دەکرێ(۱۰)، وەک، فەرهەنگی (ئینگلیزی - کوردی). بۆ نموونە، فەرهەنگی (خەبەرنامە) ئەرمەنی - کوردی، کە لە لایەن (سەمەندێ سابەند ئارامێ چاچان) لە یەریڤان ساڵی ۱۹۵۷ بلاوکراوەتەوە و (۵۳۲) لاپەڕەیە و بیست و سێ هەزار وشەی لە خۆ گرتووە.

کورد لەهەرسێ جۆرە فەرهەنگەکە، ژمارەیەکی زۆر کەمی هەیە، بەڵام ئەو فەرهەنگانەی هەشن، زۆربەیان لەو فەرهەنگانەن، کە لە زمانێکی بیانییەوە بۆ کوردی نووسراون، زۆربەی هەرە زۆریشیان (ڕۆژهەڵاتناس، گەڕۆک و شارەزا، بیانییەکان بۆیان نووسیوین، ئەگینا لەو سەردەمانەدا، ئەگەر ئەوان نەبوونایە، کورد نەک هەر نەیزانیوە، فەرهەنگ بنووسێ، بەڵکو هەر بیریشی لێ نەکردۆتەوە(۱۱).

هەروەها بە شێوەیەکی تریش دەتوانین فەرهەنگ دابەش بکەینە سەر چوار بەش، کە ئەمانەن:

۱- فەرهەنگی فیلۆلۆژی:

ئەم جۆرەیان لە وشە دەکۆڵێتەوە، بە واتای ئەوەی بە شێوەیەکی سەرەکی، گرنگی بە جۆری وشە دەدرێ و مانای لێک دەدرێتەوە و حاڵەتی ڕێزمانی دەنووسرێ و سەرچاوەی پەیدابوونی نیشان دەدرێ و چۆنیەتی بەکارهێنان و دەوری لە ڕستەدا بەیان دەکرێ، ئەمەش چەند جۆرێکی هەیە. ئەو فەرهەنگانەی بە کەرستەی زمانی زگماک، مانای وشەی زمانێکی بێگانە لێک دەدەنەوە، یان بە پێچەوانەوە - واتە بە کەرستەی زمانێکی بێگانە مانای زمانی زگماک لێک دەدەنەوە. ئەم جۆرە فەرهەنگانە چۆن دەتوانن لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر بن - واتە دوو زمان بن، هەروەها دەتوانن لە زمانێکەوە بۆ چەند زمانێکی دیکە بن - واتە فرەزمان بن(۱۲).

۲- فەرهەنگی ئینسیکلۆپیدیایی:

ئەم فەرهەنگە سەبارەت بە ڕووداو و دیاردە و خەڵک... تاد، دەدوێ. لە فەرهەنگی ئینسیکلۆپیدیاییدا خاسیەتی ڕێزمانی وشە و نیشاندانی چۆنیەتی بەکارهێنانی و پەیدابوونی و دروست بوونی و چۆنێتی دەوری لە ڕستەدا... بەرچاو ناکەوێ، بەڵکو کاری سەرەکی لە لێکدانەوەی وشەدا، ڕوونکردنەوەی ئەو دیاردەیەیە کە وشەکەی لێوە هاتووە(۱۳)، کە ئەمەش جۆراوجۆرە، وەک ئینسکلۆپیدیای گەورە، بچووک، پزیشکی، تەکنیکی...تاد.

ئینسکلۆپیدیای (جیهانی) دەشێت باسی هەموو شتێکی ئەم سروشتە بکات، هی گشتی وشەکانی بەسەر بوارێک دابەش دەکرێن، وەک (زانست)، (ئۆقیانووس و دەریاکان)، (فڕۆکە)...تاد(۱٤). ئینسکلۆپیدیا چەند گشتی بێت، بابەتەکانی کورتتر و چڕتر دەبن و چەند تایبەتی بێ فراوانتر دەبن(۱٥).

۳- فەرهەنگی ئیتیمۆلۆژی:

لەم جۆرە فەرهەنگەدا سەرچاوەی پەیدابوون و وەرگرتنی وشەکانی زمان نیشان دەدرێن و ڕەسەنیان ڕادەگەیەنرێ، وەک ئەوەی (کوردی، یان عەرەبی، یان فارسی بن...)، هەروەها گرنگییش بە ڕوونکردنەوەی بنجو بنەوان و شێوەی بنەڕەتی وشەکان دەدرێت، لە ڕوانگەی دایکرۆنییەوە (مێژووییەوە) مێژووی پەرەسەندنی واتاکانیان و چۆنیەتی پەیدابوونیان لە زمانێکدا دەخرێتە ڕوو، لەم بارەدا فەرهەنگنووسیی پێویستی بە شارەزایی تەواوی ئیتیمۆلۆژی وشەکان دەبێت(۱٦)، چونکە بەشێکی وشەکان لە زۆربەی ئەو زمانانەی کە سەر بە یەک خانەوادەن هاوبەشن و لەیەکتری دەچن.

٤- فەرهەنگی وێنەیی:

لەم جۆرە فەرهەنگەدا ئەو وشە بەرجەستانەی کە پابەندی بابەتێکی دیاری کراون، لە ڕێگەی کۆمەڵە

وێنەیەکەوە ڕوون دەکرێنەوە، دواتر ژمارە دەدرێتە هەر بەشێکی وردی وێنەکە، وشەی گونجاویش لە بەرانبەر ژمارەی هەر بەشێکی وێنەکان دادەنرێ.

بیرۆکەی ئەم کارە بۆ زمانناسی ئەڵمانی (دودن) دەگەڕێتەوە، دوای ئەوەی تێبینی کرد زۆربەی وشە نامۆکان بەرجەستەن نەک واتایی، بۆ ئەو مەبەستە فەرهەنگێکی وێنەیی دانا.

باشترین و پوختترین وتار کە لە بارەی مێژووی فەرهەنگنووسی کوردییەوە نووسرابێت لە لایەن (سەید عەبدوڵڵا سەمەدی)یەوە، کە لە گۆڤاری (مەهاباد)، لە مەهاباد بڵاوی کردۆتەوە و (١٢) زنجیرەی لەخۆ گرتووە و لەو وتارەدا باسی زۆرینەی ئەو فەرهەنگانەی کردووە کە لە ماوەی (٣٢٠) ساڵی تەمەنی فەرهەنگنووسی کوردی نووسراوە و وتارەکەشی دابەش کردۆتە سەر پێنج بەش:

یەکەم: ئەو فەرهەنگانەی کە بە شێوەی کتێبی سەربەخۆ، لەیەک، یان چەند بەرگدا نووسراون و چاپ و بڵاوکراونەتەوە.

دووەم: ئەو فەرهەنگۆکە گرنگانەی کە بەشێک لە کتێبێکی ڕێزمان، یان زمانەوانی پێک دێنن و بە شێوەی پاشبەند ڕێکوپێک خراون.

سێیەم: لیستی ئەو وشانە کە لەیەک، یان چەند ژمارەی بڵاڤۆکێکدا بەردەوام بڵاوکراونەتەوە.

چوارەم: ئەو ناو نامانەی کە بە شێوەی فەرهەنگۆکێکی سەربەخۆ چاپ و بڵاو کراوەتەوە.

پێنجەم: ئەو فەرهەنگە دەستنووسانەی کە هێشتا چاپ نەکراون، جا هەڵگیراون و پارێزراون، یان لە ناوچوون و فەوتاون(١٧).

لەچاو میللەتانی ترەوە و لە بواری کاری فەرهەنگنووسییەوە دواکەوتووین و هۆیەکەشی بۆ ئەم هۆیانە دەگەڕێتەوە:

١- کورد دەوڵەتێکی نەتەوەیی نییە. لەبەر ئەوەی خاوەنی دەزگای کولتووری و ئەکادیمی خۆی نییە، بۆیە لەو بوارەدا ناتوانێ هەم کادیری ئەکادیمی پێ بگەیەنێ، هەم بودجەیەکی باشی بۆ تەرخان بکات؟ تا ئەو کارانە وەک پێویست بەئەنجام بگەیەنێ.

٢- زمانی کوردی لە چەند دیالێکت و بەش و لقە دیالێکتێکی جیاواز پێکهاتووە، ئەم دابەشبوونە گرفتێکی زۆری بۆ زمانەکەمان و پسپۆڕەکان دروست کردووە، لەبەر ئەوە ئەگەر فەرهەنگێ بۆ هەموو دیالێکتەکانی زمانی کوردی دابنرێ، ئەوە بە کارێکی زۆر سەخت و قورس دادەنرێ.

٣- لە ماوەیەکی کەمدا ناتوانرێ ئەو کارانە جێبەجێ بکرێن، بەڵکو پێویستی بە ماوەیەکی درێژ هەیە.

٤- لە بواری زمانەوانیدا، شارەزا و پسپۆری زمانزان و زمانناسمان زۆر کەمە(١٨).

لەگەڵ گشت ئەم هۆیانەشدا کاری فەرهەنگنووسی لەبەردەوامبوونی خۆی نەکەوتووە و چەندان فەرهەنگ و بە چەندان شێوە کەوتنە بازاڕەوە، ئێستاش دوای ڕاپەڕینە مەزنەکەی گەلی کوردستان بزاڤی کاروانی فەرهەنگنووسی کوردی، ڕەوتێکی پرشنگداری بە خۆیەوە بینیوە و دەیان فەرهەنگ و فەرهەنگۆک چاپ و بڵاوکراونەتەوە و کاتی ئەوە هاتووە کە هەوڵ بدرێت فەرهەنگێکی کوردی سەرتاسەری یەکگرتووی پتەو بێتە ئاراوە و ببێتە بەردی بناغەی زمانی یەکگرتووی کوردی کە ئەم سوودانەی خوارەوە بە زاراوەسازی زمانی کوردی دەگەیەنێت:

١- فەرهەنگ دەبێتە هۆی لابردنی جیاوازی شێوەکان لە نووسینەکانی ڕۆشنبیرانی کورد، چونکە لەم حاڵەتەدا وشەی کوردی سەرچاوەکەی هەرچی و هەر شوێن بێ، دەبێ بە موڵکی ڕۆشنبیرانی کورد .

٢- ڕوونکردنەوەی وشە کوردییەکان لە گشت بوارەکانی زانست و ئەدەب سوودبەخش دەبێ.

٣- لە دایکبوونی ئەم فەرهەنگە یارمەتیدەر دەبێت بۆ هەر لیژنەیەکی تایبەتی پسپۆڕایەتی لە پاشەڕۆژدا بۆ وەرگرتن و دیاریکردنی زاراوەی تایبەت.

٤- لە دایکبوونی ئەم فەرهەنگە دەبێتە هۆی دەستپێکردنێکی ڕاستەقینە بۆ بووژاندنەوەی زمان.

٥- فەرهەنگی وا دەبێتە هۆی شانازی نەتەوایەتی نەک بۆ ئەم دەستە و سەردەمە، بەڵکو بۆ ڕۆڵەکانی سەردەمەکانی کەش. فەرهەنگ دەبێ بە هێمایەکی جوانی بەستراو بە بوونیەتی نەتەوایەتی گەلی کوردەوە.

٦- لە قۆناغی ئەمڕۆی زمانی کوردیدا، پێویستە فەرهەنگێک هەبێت، کە زاراوەی گشت بوارەکان بگرێتەوە، بە تایبەتی لە دوای ڕاپەڕینەوە هەزاران وشە و زاراوە هاتوونەتە ناو زمانەکەمانەوە(١٩).

سوودەکانی فەرهەنگ

بێ گومان هەر نەتەوەیەک لە خۆڕا نییە، کە بایەخ بە دانانی فـــەرهەنگ دەدا، ئەویش لەبەر ئەم ســـوودانەی خوارەوەیە:

١- پارێزگـاری کـردن لە مـانەوەی وشـەکـانی زمـان دەکات.

٢- توانا بە زمان دەبەخشێ تاوەکو لەگەڵ ڕەوڕەوەی زانست و هونەردا بەرەو پێش بچێ.

٣- ئاشکراکردنی واتای وشە نادیار و لێڵەکان.

٤- زانینی نەژاد و داڕشتنی وشەکان.

٥- زانینی مـێـژووی وشـەکـان و گـەشـەسـەندنیـان، جیاوازی لەبەکارهێنانیاندا.

٦- هەڵوەستەکردن لەسەر ئەو وشانەی لە بەکارهێنان کەوتوون.

٧- ناسینی خاوەن وتەی بەڵگەیەک لە بەڵگەکان.

٨- ناسینی پێکهاتەی وشە ئاخاوتن - نووسین.

٩- ڕێکخستنی ڕاست و دروستی وشە بە پێی ئەسڵ و گەردان کردن(٢٠).

١٠- فـــەرهەنگ زمـــان لە شـــێـــواندن، لاوازی، پووکانەوە، داتەپین و مردن، دەپارێزێ.

١١- نەوەی نوێ، بە وشـــەی کـــوردی کـــۆن و نوێ پێدەگەیەنێ و زمانیان دەوڵەمەند دەکا.

١٢- بەهۆی فـەرهەنگەوە دەتوانین لە وشـە و زاراوەی دیالێکتە جیاوازەکانی زمانی کوردی زمانەکانی بیانی و نەتەوەکانی جیهان بگەین.

١٣- بەهۆی فـەرهەنگەوە دەتوانرێت هەمـوو دیالێکـت و بەش و شـــێـــوەزارەکـــانی زمـــانی کـــوردی کـــۆ بکرێتەوە(٢١)... تاد.

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

(١) سـەید عـەبدوڵڵا سـەمـەدی، بەسـەرکـردنەوەی مـێـژووی (٣٢٠) سـاڵەی فـەرهەنگنووسی زمـانی کـوردی، گـۆڤـاری (مەهاباد)، بەشی (١)، ساڵی (٢)، تاران- مەهاباد، ٢٠٠٢، ل١٥.

(٢) لیـژنەی ئەدەب/ کـۆڕی زانیـاری کـوردسـتـان، زاراوەی ئەدەبی (کوردی - عەرەبی - ئینگلیزی)، هەولێر، ٢٠٠٦، ل٣- پێشەکی.

(٣) حوسێن محەمەد عەزیز، سەلیقەی زمانەوانی و گرفتەکانی زمانی کوردی، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٤٨٧.

(٤) محەمەد وەسمان، گیروگرفتەکانی زاراوەدانان لە زمانی کوردیدا، هەولێر، ٢٠٠١، ل٩.

(٥) جەمال عەبدول، فەرهەنگی شەوکار (ئینگلیزی - عەرەبی - کوردی)، یەکەم چاپ، سلێمانی، ١٩٩٨، ل A پێشەکی.

(٦) عەلی نانەوازادە، فەرهەنگی هەرمان (کوردی - کوردی)، بەرگی یەکـەم (ئا - ب)، چاپی یەکـەم، چاپەمـەنی تەوەکـول - تاران، چاپخانەی ناسخ، ١٣٨٠ی هەتاو، ل٨.

(٧) ڕۆژان نووری عـەبدوڵڵا، فـەرهەنگی زمـان و زاراوەسـازی کوردی، سلێمانی، ٢٠٠٨، ل٢٩٣.

(٨) حوسێن محەمەد عەزیز، سەلیقەی زمانەوانی و گرفتەکانی زمانی کوردی، ل٤٨٧.

(*) بۆ زیاتر زانیـاری لەبارەی کـاری فەرهەنگناسی کوردییەوە بروانە ئەم سەرچاوانە:

أ- د. ئەوڕەحـمـانی حـاجی مـارف، لە بواری فـەرهەنگنووسی کوردیدا، بەغدا، ١٩٨٧.

ب- ڕۆژان نووری عـەبدوڵڵا، فـەرهەنگی زمـان و زاراوەسـازی کوردی، ل٢٩٣ - ٣٠٩.

پ- بەناز ڕەفیق تۆفیق، ڕێگە بنەڕەتییەکانی دەوڵەمەندکردنی فـەرهەنگی کـوردی، نامـەی ماسـتـەر، کـولێژی پەروەردە، زانکۆی بەغدا، ٢٠٠٨، ل١٨ - ٢٩.

ت- حوسێن محەمەد عەزیز، سەلیقەی زمانەوانی و گرفتەکانی زمانی کوردی، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٤٨٧ - ٤٩٦.

ج- گۆڤاری (نووسەری نوێ)، ژمارە (١٩) ژمارەی تایبەت بە سیمیناری فەرهەنگی کوردی، هەولێر، کانوونی یەکەم ٢٠٠١.

ح- سەید عەبدوڵڵای سەمەدی: بەسەر کردنەوەی مێژووی ٣٢٠ ساڵەی فرهەنگنوسی زمانی کوردی، گۆڤاری (مەهاباد):

ژمـارە (١٣)، سـاڵی (٢)، بەشی (١)، مـەهاباد، ٢٠٠٢، ل١٥-١٧.

ژمـارە (١٤)، سـاڵی (٢)، بەشی (٢)، مـەهاباد، ٢٠٠٢، ل١٨-١٩.

ژمـارە (١٥)، سـاڵی (٢)، بەشی (٣)، مـەهاباد، ٢٠٠٢، ل١٦-١٧.

ژمـارە (١٦)، سـاڵی (٢)، بەشی (٤)، مـەهاباد، ٢٠٠٢، ل٢٠-٢١.

ژمـارە (١٧)، سـاڵی (٢)، بەشی (٥)، مـەهاباد، ٢٠٠٢، ل٨-٩.

ژمـاره (١٨)، سـالّی (٢)، بەشی (٦)، مـەهاباد، ٢٠٠٢، ل١٤-١٧.

ژمـاره (١٩)، سـالّی (٢)، بەشی (٧)، مـەهاباد، ٢٠٠٢، ل٢٢-٢٣.

ژمـاره (٢٠)، سـالّی (٢)، بەشی (٨)، مـەهاباد، ٢٠٠٢، ل٢٢-٢٤.

ژمـاره (٢١)، سـالّی (٢)، بەشی (٩)، مـەهاباد، ٢٠٠٢، ل٢٤-٢٥.

ژمـاره (٢٢)، سـالّی (٢)، بەشی (١٠)، مەهاباد، ٢٠٠٢، ل٢٤-٢٥.

ژمـاره (٢٣)، سـالّی (٢)، بەشی (١١)، مەهاباد، ٢٠٠٢، ل٢٠-٢١.

ژمـاره (٢٤)، سـالّی (٢)، بەشی (١٢)، مەهاباد، ٢٠٠٢، ل٢١-٢٢.

خ- ئەحمەد ئەحمەدیان، وشەدان، فەرهەنگ و وشەنامە و چەند خالّی فەرهەنگنووسی زانستی، گۆڤاری (مەهاباد):

ژمـاره (٢٦)،سـالّی (٣)، بەشی (١)، مـەهاباد، ٢٠٠٣، ل٢٠-٢٣.

ژمـاره (٢٧)، سـالّی (٣)، بەشی (٢)، مەهاباد، ٢٠٠٣، ل ٣٠-٣٢.

هەروەها دەیان سـەرچاوەی تریش کـە باسی ئەو بوارەی زمـانی کوردی دەکەن.

(٩) د.ئەورەحمانی حاجی مارف، وشەی زمانی کوردی، ل٦٩.

(١٠) حـوسێن مـحـەمـەد عـەزیز، سـەلیـقـەی زمـانەوانی و گرفتەکانی زمانی کوردی، ل٤٨٧ - ٤٨٨.

(١١) هەمان سەرچاوە، ل٤٨٨.

(١٢) د. ئەورەحـمـانی حاجی مـارف، وشـەی زمـانی کـوردی، ل٦٩ - =٧.

(١٣) د.ئەورەحـمـانی حـاجی مـارف، وشـەی زمـانی کـوردی، ل٦٩.

(١٤) د.وریا عـــومـــەر ئەمین، ئینســـیکلـــۆپیـــدیای کوردستان...ناواتێکە، گۆڤاری (ڕامان)، ژماره (٤١)، هەولێر، ١٩٩٩، ل١٧.

(١٥) بەناز ڕەفـــیق تۆفـــیق، ڕێگە بنەڕەتیـــــەکـــانی دەولّەمەندکردنی فەرهەنگی کوردی، ل٢٠.

(١٦) د.وریا عــومــەر ئەمین، جـیــهــانی وشـە، ڕۆژنـامـەی (بەدرخان)، ژماره (٨٥)، هەولێر، ٢٠٠٧، ل١٩.

(١٧) بڕوانە:

- سەید عەبدوللّای سەمەدی: بەسەرکردنەوەی مێژووی ٣٢٠ سالّەی فرهەنگنوسی زمانی کوردی، گۆڤاری (مەهاباد): گشت ئەو ژمارانەی کە لەسەرەوە باس کراون.

(١٨) حـوسێن مـحـەمـەد عـەزیز، سـەلیـقـەی زمـانەوانی و گرفتەکانی زمانی کوردی، ل٤٨٩.

(١٩) ڕۆژان نووری عەبدوللا، فەرهەنگی زمان و زاراوەسازی کوردی، ل٣٠٠.

(٢٠) بەناز ڕەفـــیق تۆفـــیق، ڕێگە بنەڕەتیـــــەکـــانی دەولّەمەندکردنی فەرهەنگی کوردی، ل١٨-١٩.

(٢١) حـوسێن مـحـەمـەد عـەزیز، سـەلیـقـەی زمـانەوانی و گرفتەکانی زمانی کوردی، ل٤٨٧.